

ISTRAŽIVANJE DINAMIKE I OGRANIČAVAJUĆIH FAKTORA ZAPOSLENOSTI U MALIM I SREDNJIM PREDUZEĆIMA U REPUBLICI SRBIJI U USLOVIMA KRIZE

Biljana Predić

Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, Srbija
✉ biljana.predic@eknfak.ni.ac.rs

Suzana Stefanović

Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, Srbija
✉ suzana.stefanovic@eknfak.ni.ac.rs

Danijela Stošić

Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, Srbija
✉ danijela.stosic@eknfak.ni.ac.rs

UDK
331.526.4:
334.012.63/.64
Originalni
naučni rad

Apstrakt: Mala i srednja preduzeća (MSP) se često vide kao sektor bitan za kreiranje novih radnih mesta. Ovaj sektor privrede obezbeđuje oko 2/3 svih radnih mesta, kako u Republici Srbiji, tako i u EU. Postoje empirijski dokazi da su mala i srednja preduzeća zaslužna za najveći deo rasta neto zaposlenosti. U Republici Srbiji se ova preduzeća vide kao preduzeća koja mogu da apsorbuju deo nezaposlenosti koja se restrukturiranjem i privatizacijom generiše u sektoru velikih preduzeća. Danas je stopa nezaposlenosti u Srbiji značajno veća od prosečne stope nezaposlenosti na nivou EU. Pitanje je da li sektor MSP može da apsorbuje ovu nezaposlenost, ili su ova preduzeća u većoj meri pogođena krizom, relativno prema velikim preduzećima. Rad ima za cilj da ispita doprinos malih i srednjih preduzeća zaposlenosti u Republici Srbiji. Takođe, u radu se istražuje uticaj krize na zaposlenost u ovom sektoru, na efikasnost i na nivo investicionih aktivnosti malih i srednjih preduzeća. Osnovni problemi za vlasnike malih i srednjih preduzeća koji vode rastućoj nezaposlenosti u ovom sektoru biće razmotreni i analizirani.

Priljeno:
18.10.2013.
Prihvaćeno:
20.02.2014.

Ključne reči: MSP, zaposlenost, efikasnost, investicije, kriza

1. Uvod

Na stanje i nivo razvijenosti određenog privrednog sistema, između ostalog, ukazuje i stanje sektora malih i srednjih preduzeća (MSP) (Fida, 2008). Kao ključni učesnici procesa kreativne destrukcije, koje karakteriše viši nivo fleksibilnosti, ova preduzeća se vide kao pokretač ekonomskog rasta i razvoja (Acs, Morck, Shaver i Yeung, 1997; Fida 2008). Jedna od često analiziranih karakteristika ovih preduzeća, koja determiniše njihov doprinos rastu i razvoju privrede, jeste i inovativnost. Viši nivo inovativnosti je jedan od osnovnih izvora poslovne konkurentnosti i potencijal za doprinos ovih preduzeća ukupnoj nacionalnoj konkurentnosti određene zemlje. U svojoj studiji Acs i Audretsch (1988) pokazuju da su mala preduzeća inovativnija od velikih, odnosno da su ova preduzeća uspješniji inovatori. Rezultati sprovedene studije ukazuju na to da su inovacije češće u granama u kojima dominiraju velika preduzeća, ali da su u ovim granama mala preduzeća češće u ulozi inovatora. Prema tome, mala preduzeća su inovatori u inovativnijim granama (ibid).

Pored doprinosa nacionalnoj konkurentnosti, izvozu, inovativnosti, učešća u kreiranju bruto dodate vrednosti i investicionim aktivnostima u određenom sistemu, značaj sektora MSP se često posmatra i u kontekstu njihovog doprinosa zaposlenosti (Harvie i Lee, 2002). Ova preduzeća su u većem broju prisutna u radno intenzivnim delatnostima čime direktno doprinose rastu zaposlenosti (Cook i Nixon, 2000). Zapošljavanjem i pružanjem mogućnosti za ostvarivanje zarade ova preduzeća daju značajan doprinos ostvarivanju i širih društvenih ciljeva – smanjenju siromaštva, odnosno ujednačavanju ekonomsko-socijalnih razlika u jednom društvu (Cook i Nixon, 200; Fida, 2008). MSP kreiraju više radnih mesta i doprinose rastu neto zaposlenosti (Kok, Vroonhof, Verhoeven, Timmermans, Kwaak, Snijders i Festhof 2011). U situaciji kada velika preduzeća sele proizvodnju i time utiču na smanjenje zaposlenosti, sektor MSP je taj koji sprečava pad neto zaposlenosti, i čak doprinosi njenom rastu. Stoga je bitno, pored statičkog, pratiti i dinamički doprinos MSP zaposlenosti, tj. doprinos rastu zaposlenosti. Tako je u EU u periodu 2002-2007. godina, sektor MSP doprineo rastu zaposlenosti sa 80% (Audretsch, van der Horst, Kwaak i Thurik, 2009; Eurostat, 2009). Na to da su MSP neto stvaraoci radnih mesta ukazuje i Izveštaj EU o sprovođenju *Povelje o malim i srednjim preduzećima* u zemljama Zapadnog Balkana (The European Commission, 2007). U Srbiji je u periodu 2001-2004. godina, i pored smanjenja ukupne zaposlenosti, zaposlenost u MSP porasla za 8,6%. Dakle, evidentno je da su MSP neka vrsta amortizera opadanja zaposlenosti, koja u slučaju Srbije na žalost nije posledica seljenja, ili autosorsovanja proizvodnje velikih preduzeća, već njihovog restrukturiranja, privatizacije i/ili likvidacije.

Imajući u vidu značaj sektora MSP za zaposlenost, jasan je značaj analize uticaja krize na kretanje zaposlenosti u ovom sektoru. Veći uticaj krize na

smanjenje zaposlenosti u sektoru MSP (Kok et al. 2011) vodi ka tome da ova preduzeća od neto generatora radnih mesta postanu sektor koji u većoj meri doprinosi rastu nezaposlenosti. Stoga analiza kretanja zaposlenosti u ovom sektoru postaje naročito značajna u okruženju u kome je jedan od ključnih privrednih, i širih društvenih problema, pitanje nezaposlenosti.

2. Zaposlenost u sektoru malih i srednjih preduzeća u Republici Srbiji – stanje i problemi

Danas je evidentan doprinos sektora MSP zaposlenosti, naročito neto zaposlenosti, stoga se ova preduzeća često vide kao osnovni generatori novih radnih mesta koji mogu značajno doprineti rešavanju problema nezaposlenosti. Ova uloga MSP postaje naročito značajna i potrebna u sistemima u kojima je visoka nezaposlenost jedan od ključnih makroekonomskih pokazatelja. Međutim, u periodu manifestacije efekata krize, zbog karakteristika poslovanja MSP – u prvom redu zbog dominantne orijentacije na lokalna tržišta, otežanog pristupa izvorima finansiranja i male pregovaračke moći u rešavanju problema u vezi sa naplatom potraživanja – zaposlenost u ovom sektoru može biti u većoj meri pogođena krizom. Ovakva kretanja svakako vrše dodatni negativni pritisak na rastuću nezaposlenost u srpskoj privredi. Stoga će u nastavku rada biti prikazana analiza stanja zaposlenosti i osnovnih problema (ograničavajućih faktora) sa kojima se ova preduzeća suočavaju u svom poslovanju.

2.1. Metodologija

Analiza uticaja krize na poslovanje, sa fokusom na zaposlenost u malim i srednjim preduzećima, ali i analiza indikatora efikasnosti, obima investicione aktivnosti i ključnih izazova malih i srednjih preduzeća u Srbiji izvršena je na bazi sekundarnih podataka dostupnih u zvaničnim izveštajima Zavoda za statistiku Republike Srbije i dokumentima nadležnih ministarstava i državnih agencija. Imajući u vidu raspoloživost podataka i dinamiku publikovanja korišćenih izvora, kretanje stope nezaposlenosti sagledano je za period 2008-2012. godina; dinamika ukupne zaposlenosti i zaposlenosti u preduzećima različite veličine, kao i kretanje indikatora efikasnosti poslovanja analizirane su za period 2009-2011. godina; dinamika investicione aktivnosti je sagledana tokom 2009. i 2010. godine, dok je analiza subjektivne ocene vlasnika MSP i preduzetnika o uticaju krize na njihovo poslovanje, ključnih problema i mogućih rešenja data za period 2009-2012. godina. I pored toga što periodi u kojima su navedena pitanja analizirana nisu identični, ovakvim obuhvatom sagledane su godine koje su, prema kretanju bruto društvenog proizvoda, godine najizraženije manifestacije krize u Republici Srbiji – 2009, 2010. i 2011. godina (Republički zavod za statistiku, 2013b).

U cilju sagledavanja uticaja krize na poslovanje, i naročito na zaposlenost u sektoru MSP, izvršena je sinteza i kvantitativna obrada dostupnih sekundarnih podataka. Analizom kretanja kvantitativnih pokazatelja u dinamičkom kontekstu, izvedeni su određeni kvalitativni zaključci o uticaju krize na zaposlenost u sektoru MSP. Radi obezbeđenja višeg nivoa komparativnosti, stopa nezaposlenosti u Republici Srbiji je utvrđena kao odnos broja nezaposlenih i broja aktivnog stanovništva starijeg od 15 godina. Stopa nezaposlenosti u EU se utvrđuje kao učešće broja nezaposlenih u ukupnom broju radne snage starosti 15-74 godina. Kretanje broja zaposlenih je prikazano kao apsolutna i relativna promena u sukcesivnim godinama posmatranog perioda, kao i promena u poslednjoj u odnosu na početnu godinu perioda. Radi uvida u unutarsektorsko kretanje zaposlenosti, izvršeno je dezagregiranje dinamike broja zaposlenih u mikro, malim i srednjim preduzećima. Metodologija utvrđivanja stanja i dinamike ostalih varijabli – indikatori efikasnosti poslovanja, nivo investicija, problemi u poslovanju – može se videti u referentnim izvorima.

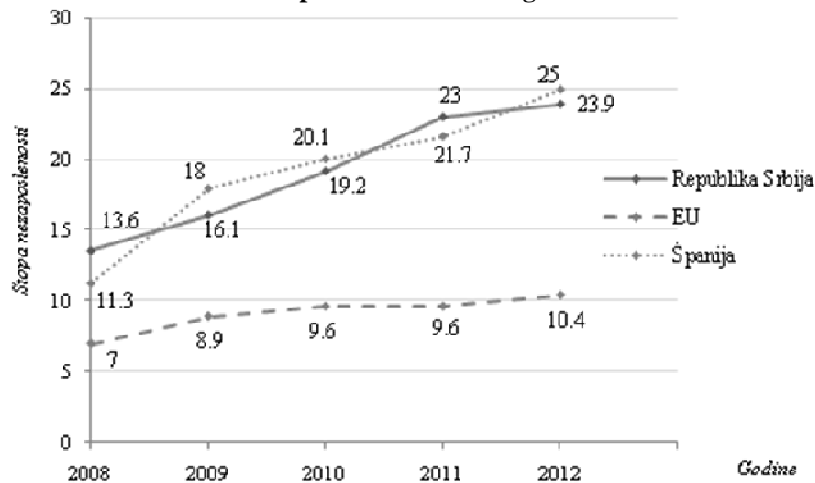
2.2. Analiza rezultata

2.2.1. Dinamika zaposlenosti u malim i srednjim preduzećima u Srbiji tokom perioda krize

Visoka stopa nezaposlenosti je jedan od ključnih problema srpske privrede. Tokom perioda 2008-2012. godina, prosečna stopa nezaposlenosti u Republici Srbiji je iznosila 19,6% (Republički zavod za statistiku, 2009a, 2010a, 2011a, 2012a, 2013a). Beležeći stalni rast u ovom periodu, stopa nezaposlenosti u Republici Srbiji je značajno veća u odnosu na prosečnu stopu nezaposlenosti u EU27 (Slika 1). Stanje i dinamika stope nezaposlenosti u Republici Srbiji uporedive su sa stanjem i dinamikom stope nezaposlenosti u Španiji – zemlji članici EU sa najvišom stopom nezaposlenosti tokom analiziranog perioda.

Imajući u vidu činjenicu da je u proteklom petogodišnjem periodu u proseku svaki peti aktivni građanin Srbije stariji od 15 godina bio nezaposlen, ističe se značaj pitanja rešavanja problema nezaposlenosti u Republici Srbiji. Jedan od početnih koraka na ovom putu jeste i analiza stepena u kojem je aktuelna kriza uticala na smanjenje broja radnih mesta u pojedinim sektorima privrednog sistema zemlje. U tom smislu bi identifikovanje nivoa i smera izloženosti preduzeća različite veličine uticaju krize trebalo da ukaže na eventualno postojanje i veličinu razlika u pogledu doprinosa preduzeća različite veličine rastućoj nezaposlenosti u zemlji. Identifikovanje sektora izloženijih uticaju krize na broj zaposlenih trebalo bi da vodi ka pronalaženju razloga, te prema tome i definisanju rešenja za takvu poziciju.

Slika 1. Stopa nezaposlenosti u Republici Srbiji, EU27 i u Španiji tokom perioda 2008-2012. godine

Izvor: Republički zavod za statistiku, EUROSTAT

Tokom perioda 2008-2011. godina u sektoru malih i srednjih preduzeća radilo je u proseku 58% svih zaposlenih u Republici Srbiji (Republički zavod za statistiku, 2009b, 2010b, 2011b, 2012b). U mikro i malim preduzećima¹ je tokom ovog perioda u proseku bilo 34% od ukupno zaposlenih u Republici, dok je u srednjim preduzećima u proseku radio svaki četvrti zaposleni. Relativno učešće broja zaposlenih u malim i mikro preduzećima je na kraju analiziranog perioda, tj. u 2011. godini bilo iznad onog koja su ova preduzeća imala na početku perioda, odnosno u 2008. godini (slika 2). S druge strane, učešće zaposlenih u srednjim preduzećima u ukupnom broju zaposlenih je tokom ovog perioda opalo za 2%.

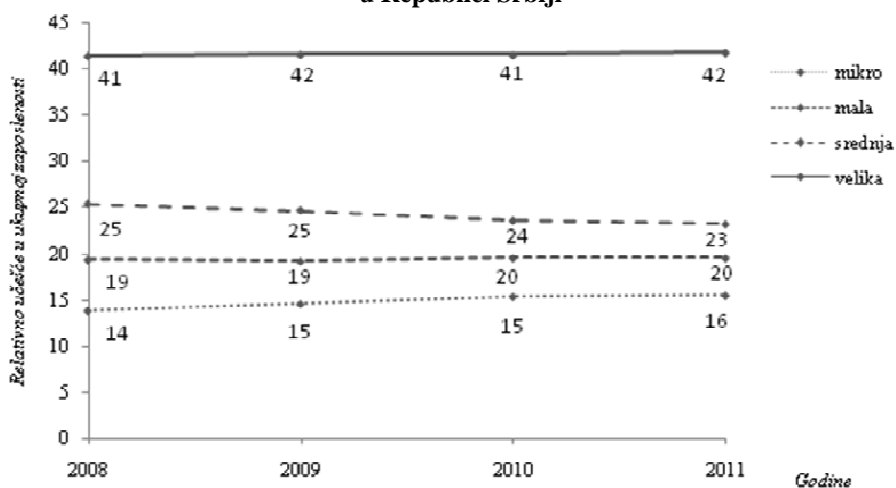
Analiza dinamike broja zaposlenih u sukcesivnim godinama tokom posmatranog perioda ukazuje na to da se u svakom analiziranom sektoru beleži opadanje broja zaposlenih, kako u apsolutnim, tako i u relativnim pokazateljima (Tabela 1). Izuzetak predstavljaju mikro preduzeća u kojima do pada broja zaposlenih dolazi samo u drugoj godini analiziranog perioda, nakon čega se u ovim preduzećima beleži rast broja zaposlenih. Takođe, izuzetak od trenda opadanja broja zaposlenih predstavlja 2011. godina u kojoj se u svim analiziranim sektorima (sem u grupi srednjih preduzeća) beleži blagi porast broja zaposlenih². U godinama u kojima se beleži opadanje broja zaposlenih,

¹ Prema metodologiji Republičkog zavoda za statistiku mikro preduzećima se smatraju ona preduzeća koja zapošljavaju 0-9 osoba, u malim preduzećima radi 10-49 zaposlenih, dok su srednja preduzeća ona preduzeća u kojima je zaposleno 50-250 osoba.

² Kada bi se zaposlenosti u MSP priključila i zaposlenost kod preduzetnika, i u 2011. godini bi u odnosu na 2010. godinu bilo registrovano smanjenje zaposlenosti od 3,4% (Ministarstvo finansija

ovakvo kretanje je izraženije u sektoru malih i srednjih preduzeća, i u apsolutnim i u relativnim pokazateljima. Ovi rezultati su u skladu sa rezultatima na nivou EU27 (Kok et al., 2011). S druge strane, u 2011. godini, godini rasta broja zaposlenih, rast je izraženiji u velikim preduzećima.

Slika 2. Učešće preduzeća različite veličine u ukupnoj zaposlenosti u Republici Srbiji

Izvor: Republički zavod za statistiku

Tabela 1: Kretanje broja zaposlenih u Republici Srbiji, ukupno i prema veličini preduzeća, za period 2009-2011. godina

	Godišnje promene broja zaposlenih ($t_{n+1}:t_n$)						$t_{n+3}:t_n$	
	2009:2008		2010:2009		2011:2010		2011:2008	
	aps.	%	aps.	%	aps.	%	aps.	%
Ukupno	-59.222	-5,34	-	-5,10	6.382	0,64	-106.373	-9,60
Velika	-22.811	-4,97	-	-5,23	5.438	1,32	-40.158	-8,76
MSP	-36.411	-5,61	-	-5,01	944	0,16	-66.215	-
Mikro	-493	-0,32	190	0,12	2.208	1,44	1.905	1,24
Mala	-13.182	-6,16	-6.504	-3,24	1.152	0,59	-18.534	-8,66
Srednja	-22.736	-8,07	-	-9,43	-2.416	-1,03	-49.586	-
			24.434					17,59

Izvor: samostalni proračuni autorki na osnovu: Republički zavod za statistiku, 2009b, 2010b, 2011b, 2012b

i privrede, Ministarstvo regionalnog razvoja i lokalne samouprave, Nacionalna agencija za regionalni razvoj, 2012).

Posmatrajući odnos između broja zaposlenih na kraju analiziranog perioda prema broju zaposlenih na početku perioda, zaključuje se da je ukupan broj zaposlenih u 2011. godini manji od broja zaposlenih u 2008. godini. Ovakav odnos broja zaposlenih postoji i u sektoru velikih, i u sektoru malih i srednjih preduzeća. Izuzetak predstavlja podgrupa mikro preduzeća u okviru MSP sektora. Prema tome, raspoloživi podaci ukazuju na to da je sektor MSP u većoj meri pogođen smanjenjem broja zaposlenih. Približno se 2/3 od ukupnog smanjenja broja zaposlenih odnosi na smanjenje u sektoru MSP. Uz apsolutno veće smanjenje broja zaposlenih u MSP sektoru, u ovim preduzećima se beleži i izraženije procentualno smanjenje broja zaposlenih – kako u odnosu na ukupno prosečno smanjenje (9,60%), tako i u odnosu na smanjenje u sektoru velikih preduzeća (8,76%). U okviru grupe malih i srednjih preduzeća, čak 75% smanjenja broja zaposlenih se odnosi na smanjenje u srednjim preduzećima. U ovim preduzećima je najizraženije i relativno smanjenje broja zaposlenih budući da je u njima u 2011. godini bilo oko 17% manje zaposlenih u odnosu na broj zaposlenih u ovim preduzećima u 2008. godini. Svaki treći zaposleni koji je ostao bez posla je radio u malim preduzećima. U internoj strukturi MSP sektora jedino su mikro preduzeća zabeležila blagi porast broja zaposlenih. Ipak, budući da predstavlja svega 2,9% od broja zaposlenih koji su u grupi malih i srednjih preduzeća ostali bez posla, odnosno 1,8% od ukupnog smanjenja broja zaposlenih, ovo povećanje zaposlenosti u mikro preduzećima ne doprinosi značajno poboljšanju stanja zaposlenosti, kako u sektoru MSP, tako i na nivou ukupnog sistema.

Uticao je na poslovanje sektora MSP je naročito izražen u domenu zaposlenosti u ovim preduzećima. Broj zaposlenih u MSP je u 2011. godini u odnosu na 2008. smanjen za 66.215 (Republički zavod za statistiku, 2009b, 2012b). U odnosu na period neposredno pre krize (2004-2008), ova negativna dinamika zaposlenosti u MSP prekinula je trend kreiranja novih radnih mesta od strane ovih preduzeća. Naime, u periodu 2004-2008. godina u sektoru MSP i preduzetnika registrovano je povećanje broja zaposlenih od 187.000. Ovim povećanjem je sektor MSP i preduzetnika amortizovao smanjenje broja zaposlenih u velikim preduzećima izazvano restrukturiranjem velikih sistema – smanjenje od 164.000 zaposlenih (Ministarstvo finansija i privrede, Ministarstvo regionalnog razvoja i lokalne samouprave, Nacionalna agencija za regionalni razvoj, 2012).

2.2.2. Indikatori efikasnosti poslovanja i dinamika investicija malih i srednjih preduzeća u Srbiji

Širina efekta krize na poslovanje malih i srednjih preduzeća može se sagledati i na osnovu dinamike određenih pokazatelja efikasnosti i obima investicija ovih preduzeća. Uzeta u celini, sva ova kretanja mogu dodatno pogoršati stanje zaposlenosti u malim i srednjim preduzećima u Republici

Srbiji. Paralelno sa smanjenjem zaposlenosti, u sektoru malih i srednjih preduzeća tokom krizne 2009, 2010. i 2011. godine dolazi do opadanja indikatora efikasnosti poslovanja – prometa, bruto dodate vrednosti i profita (Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, Republički zavod za razvoj, Nacionalna agencija za regionalni razvoj 2010; Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, Nacionalna agencija za regionalni razvoj 2011; Ministarstvo finansija i privrede, Ministarstvo regionalnog razvoja i lokalne samouprave, Nacionalna agencija za regionalni razvoj, 2012). Negativna dinamika ovih pokazatelja je pre svega primetna tokom 2009. godine, godina u kojoj je zabeleženo i veće smanjenje zaposlenosti u ovom sektoru (tabela 2).

Tabela 2: Dinamika vrednosti indikatora efikasnosti i investicione aktivnosti malih i srednjih preduzeća u Republici Srbiji u periodu 2009-2011. godina

Indikator	Godišnje promene ($t_{n+1}:t_n$)		
	2009:2008	2010:2009	2011:2010
Promet	-14.7%	0,3	0,2
Bruto dodata vrednost	-11.2%	-1,4%	-3,2%
Profit	-15.5%	8,6	-3,2%
Investicije	-7.6%	-0,3%	n/a

Izvor: Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, Republički zavod za razvoj, Nacionalna agencija za regionalni razvoj 2010; Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, Nacionalna agencija za regionalni razvoj 2011; Ministarstvo finansija i privrede, Ministarstvo regionalnog razvoja i lokalne samouprave, Nacionalna agencija za regionalni razvoj, 2012

U odnosu na 2008. godinu, promet u sektoru malih i srednjih preduzeća je u 2009. godini realno smanjen za 14,7% realno, odnosno za 6% nominalno. Smanjenje prometa je registrovano u svakoj podgrupi preduzeća u okviru ovog sektora čime je prekinut trend rasta prometa koji se u ovim preduzećima beleži od 2005. godine. Tokom 2010. godine došlo je do blagog porasta prometa u malim i srednjim preduzećima – povećanje od 0,3%. Ali, i pored ovog povećanja, ovaj indikator efikasnosti poslovanja je u 2010. godini bio na nivou ispod onog iz 2006. godine. Slično ovome, tokom 2011. godine je zabeležen slabi rast prometa malih i srednjih preduzeća (0,2%). Ipak, ova pozitivna kretanja nisu bila dovoljna da kompenzuju negativnu dinamiku iz prethodnog perioda. Tokom 2009. godine, mala i srednja preduzeća su generisala za 11,2% manje bruto dodate vrednosti u odnosu na 2008. godinu. Iako je u istom periodu generisana bruto dodata vrednost smanjena i u velikim preduzećima, smanjenje u sektoru malih i srednjih preduzeća je čak dva puta veće. Iako manje izraženo, i u 2010. godini su mala i srednja preduzeća stvorila manje bruto dodate vrednosti, i to za 1,4% manje u odnosu na 2009. godinu. S druge strane, bruto

dodata vrednost generisana u velikim preduzećima tokom ovog perioda je povećana za 3,6%. Negativni trend kretanja vrednosti ovog pokazatelja je nastavljen i tokom 2011. godine, kada je zabeleženo smanjenje od 3,6%. Na to da se tokom krize relativna pozicija malih i srednjih preduzeća pogoršava ukazuje i podatak da se učešće bruto dodate vrednosti generisane u malim i srednjim preduzećima u strukturi bruto dodate vrednosti nefinansijskog sektora srpske privrede od početka krize u kontinuitetu smanjuje. Od 59,1%, koliko je iznosilo ovo učešće u 2008. godini, najpre je registrovano smanjenje na 57,4% u 2009, zatim i u 2010. godini kada je zabeleženo učešće od 55,9% i, konačno, i tokom 2011. godine kada je učešće bruto dodate vrednosti generisane u malim i srednjim preduzećima bilo 55,2%. U nepovoljnim uslovima poslovanja, profit malih i srednjih preduzeća u 2009. godini je bio za 15,5% manji u odnosu na iznos ostvaren u prethodnoj godini. Tokom istog perioda, profit velikih preduzeća je povećan za 1,8%. Primetno je određeno ohrabrujuće kretanje tokom 2010. godine, kada je profit MSP povećan za 8,6%. Ipak, ovo je bila samo kratkoročna pojava, imajući u vidu činjenicu da je tokom 2011. godine zabeleženo smanjenje profita za 3,2% (Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, Republički zavod za razvoj, Nacionalna agencija za regionalni razvoj 2010; Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, Nacionalna agencija za regionalni razvoj 2011; Ministarstvo finansija i privrede, Ministarstvo regionalnog razvoja i lokalne samouprave, Nacionalna agencija za regionalni razvoj, 2012).

Osnov konkurentnosti, rasta i razvoja i, time, baza za generisanje novih radnih mesta jesu investicije. U uslovima kada se kao prioriteta ekonomske politike (Ministarstvo finansija i privrede, Ministarstvo regionalnog razvoja i lokalne samouprave, Nacionalna agencija za regionalni razvoj 2012) ističu rast izvoza, jačanje industrijskog sektora (tj. reindustrijalizacija – prim.aut.) paralelno sa jačanjem sektora usluga, porast investicija kao dodatni prioritet je ujedno preduslov ostvarenja prethodno pomenutih. U skladu sa kretanjem obima investicija na nivou ukupnog nefinansijskog sektora, opada i investiciona aktivnost malih i srednjih preduzeća u Srbiji (Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, Republički zavod za razvoj, Nacionalna agencija za regionalni razvoj 2010; Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, Nacionalna agencija za regionalni razvoj 2011). Problemi ugrožene likvidnosti i tekućeg poslovanja naglašeni u periodu krize, refokusiraju pažnju menadžera malih i srednjih preduzeća sa stratejskih, na tekuća i operativna pitanja. To pokazuju i rezultati naših istraživanja. Konkretno, gore prikazane negativne stope BDV i profita MSP za analizirani period ukazuju i na uzroke smanjenja investicione aktivnosti. S obzirom na to da su rast BDV i profita generatori (pokretači) investicija, njihovo opadanje utiče na smanjenje investicione aktivnosti. Opadanje ovih indikatora u periodu krize, uz uvećanje obaveza privrednih subjekata, rezultiralo je manjim sklonostima ka investiranju (Ministarstvo finansija i privrede, Ministarstvo regionalnog razvoja i lokalne samouprave, Nacionalna agencija za regionalni razvoj 2012). Naime, u

uslovima kada se izlazak iz krize još ne nazire i kada postoje problemi održavanja tekuće likvidnosti, srpska preduzeća nisu spremna da preuzmu rizik novih investicionih ulaganja. Smanjenje investicione aktivnosti u nefinansijskom sektoru u celini i u sektoru MSP i preduzetnika se vidi i na osnovu pokazatelja iz sledeće tabele (tabela 3).

Tabela 3: Investicije nefinansijskog sektora u Srbiji

	Struktura investicija (u %)	Godišnja stopa rasta/pada 2010:2009 (u %)	Prosečna godišnja stopa rasta/pada 2010:2007 (u %)
Nefinansijski sektor	100,0	-5,9	-8,0
Velika	44,3	-12,1	-5,8
MSPP	55,7	-0,3	-9,5
Srednja	30,9	107,7	0,2
Mala	6,7	-68,8	-29,2
Mikro	8,0	-7,6	-4,3
Preduzetnici	10,1	-6,4	-15,1

Izvor: (Ministarstvo finansija i privrede, Ministarstvo regionalnog razvoja i lokalne samouprave, Nacionalna agencija za regionalni razvoj 2012) (prilagođeno)

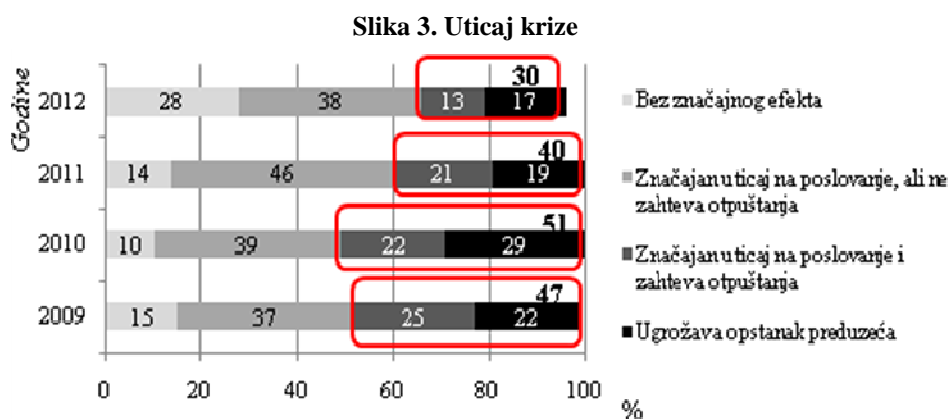
U proseku loše pokazatelje u pogledu investicija sektora MSPP donekle ublažava činjenica o rastu investicija u srednjim preduzećima, koja su jedina uspela da ostvare pozitivne stope rasta, kako za celokupan posmatrani period, tako posebno u 2010. godini u odnosu na 2009. Naime, u srednjim preduzećima je realizovana skoro trećina vrednosti investicija celokupnog sektora MSPP, zabeležene najveće investicije po zaposlenom i po preduzeću, i najveće učešće investicija u BDV (59%) (ibid). Međutim, ostali deo sektora je pod uticajem krize i rastuće nelikvidnosti značajno smanjio investiciona ulaganja, pri čemu su najviše pogođena mala preduzeća, ali i mikro preduzeća i preduzetnici. Budući da, kako smo gore utvrdili, upravo mala i mikro preduzeća doprinose sa 34% ukupnoj zaposlenosti u Republici Srbiji, uz 42% učešća zaposlenih u velikim preduzećima, pad privredne aktivnosti i investicija u ovim preduzećima se itekako negativno odražava na pad ukupne zaposlenosti. Odnosno, porast investicija u srednjim preduzećima ne može da kompenzira sveukupni pad investicija i poslovne aktivnosti u ostalim preduzećima nefinansijskog sektora. Pored toga, porast investicija u srednjim preduzećima nije doveo do porasta zaposlenosti s obzirom na to da je svega oko trećine investicija ostvareno u opremu, a skoro dve trećine investicija u građevinske objekte (ibid). Možemo zaključiti da je kriza i nelikvidnost privrede najviše pogodila mala preduzeća koja su morala da smanje svoju poslovnu aktivnost (pad prometa i BDV) i/ili prekinu svoje poslovanje, što je negativno uticalo na zaposlenost u ovim

preduzećima, ali i da porast investicija i njihovog učešća u ostvarenoj BDV ne mora nužno dovesti do porasta zaposlenosti ukoliko tehnička struktura investicija nije zadovoljavajuća (ulaganje u opremu i tehnologiju).

Dakle, pored smanjenja obima investicionih aktivnosti, primetna je i kvalitativna promena tehničke strukture investicionih ulaganja, odnosno smanjenje učešća ulaganja u opremu i građevinske radove, što se takođe negativno odrazilo na poslovnu aktivnost i zaposlenost u sektoru MSP u Republici Srbiji u analiziranom periodu.

2.2.3. Percepcija uticaja krize i ključni izazovi za mala i srednja preduzeća u Republici Srbiji

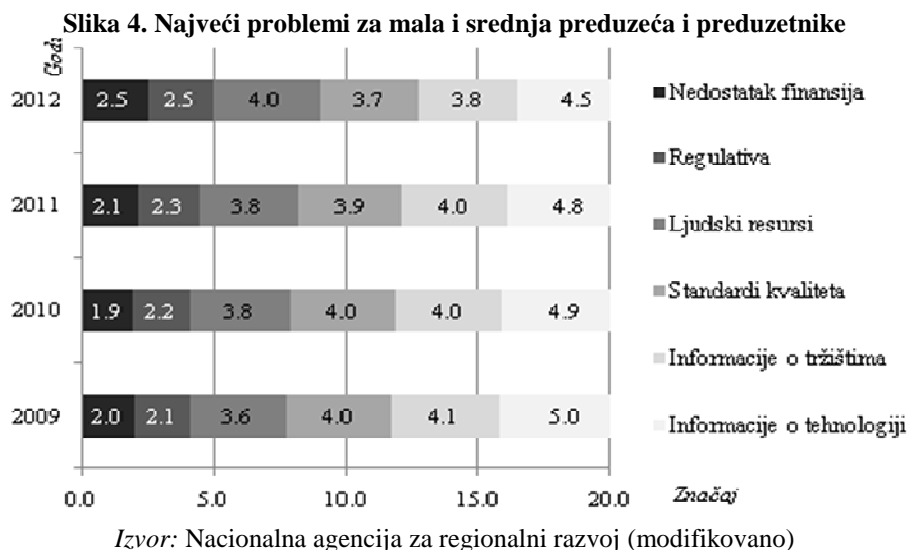
Što se tiče subjektivnog stava preduzetnika i vlasnika MSP o uticaju krize na opšte poslovanje, primećuje se rastući optimizam ispitanika (Nacionalna agencija za regionalni razvoj, 2012a). U 2012. godini je čak duplo više preduzetnika i vlasnika malih i srednjih preduzeća ocenilo da aktuelna kriza nema značajnih efekata na njihovo poslovanje, u odnosu na 2011. godinu (slika 3). Naročito je primetan rast učešća onih koji ocenjuju da poslovanje nije ugroženo krizom u 2012. u odnosu na 2010. godinu, i on iznosi 180%.

Izvor: Nacionalna agencija za regionalni razvoj (modifikovano)

I kada je u pitanju uticaj krize koji ispitanici vide kao direktno ugrožavanje zaposlenosti, primećuje se poboljšanje situacije. Naime, u 2012. godini je 30% preduzetnika i vlasnika MSP smatralo da kriza utiče na poslovanje, tako da zahteva otpuštanje radnika, ili ugrožava opstanak, što se direktno odražava na broj zaposlenih. Iako i dalje visoko, ovo relativno učešće predstavlja smanjenje u odnosu na ranije godine, a naročito u odnosu na 2010. godinu u kojoj je polovina preduzetnika i vlasnika MSP ocenila da su efekti krize vidljivi u oblasti zaposlenosti.

Kao najveće probleme u poslovanju, vlasnici MSP i preduzetnici navode nedostatak povoljnih izvora finansiranja, neodgovarajući zakonodavni okvir poslovanja, nedostatak radnika sa određenim znanjem i kvalifikacijama, neusklađenost poslovanja sa zahtevima standarda kvaliteta, kao i nedostatak informacija o tržištima i tehnologiji³ (Nacionalna agencija za regionalni razvoj, 2012a). Iako konstantno na prvom mestu, problem pristupa izvorima finansiranja gubi na intenzitetu značaja⁴ (Slika 4). Takođe, tokom posmatranog perioda primećuje se smanjenje intenziteta negativnog uticaja propisa i neadekvatnog ljudskog kapitala. S druge strane, povećava se značaj problema neusklađenosti poslovanja sa standardima kvaliteta, nedostatka informacija o tržištu i tehnologijama.

Pored navedenih, ispitanici su mogli da navedu i druge probleme sa kojima se suočeni. Dobijeni odgovori odnose se na otežanu naplatu potraživanja, nelojalnu konkurenciju, monopolističko ponašanje velikih preduzeća, probleme u vezi sa pristupom javnim nabavkama i korupciju. Stalni problem likvidnosti, dodatno je zaoštren efektima krize budući da je jedan od osnovnih oblika manifestacije krize na poslovanje ovog sektora problem naplate potraživanja (Nacionalna agencija za regionalni razvoj, 2009, 2010, 2011, 2012a). Smanjenje tražnje na domaćem tržištu, ka kome je usmeren najveći broj malih i srednjih

³ Problemi su rangirani prema subjektivnoj oceni intenziteta ograničavajućeg uticaja faktora, pri čemu niža ocena ukazuje na jači intenzitet uticaja.

⁴ Zbog činjenice da u Izveštaju o istraživanju stanja, potreba i problema MSPP nisu izražene ocene intenziteta uticaja posmatranih faktora u 2011. godini, ove ocene su izračunate kao prosečna ocena odgovarajućih ocena za 2009, 2010 i 2012. godinu. Dobijene prosečne ocene odgovaraju rangu pojedinih faktora koji je prikazan u pomenutom Izveštaju.

preduzeća i preduzetnika, je tokom 2009, 2010. i 2011. godine bila najznačajnija manifestacija krize prema oceni vlasnika MSP i preduzetnika. Tokom 2012. godine došlo je do promene na prvom mestu, te je u ovoj godini kretanje deviznog kursa manifestacija krize koja je najteže pogodila ovaj sektor privrede.

Najveći potencijal za unapređenje uslova poslovanja i prevazilaženje uticaja krize vlasnici MSP i preduzetnici u Srbiji vide u aktivnostima države (Nacionalna agencija za regionalni razvoj, 2009, 2010, 2011, 2012a). Intenziviranje državnih mera podrške i smanjenje ograničenja su najznačajniji vidovi potrebne pomoći. Pri tome je izraženija potreba za finansijskim u odnosu na nefinansijske podsticaje (Nacionalna agencija za regionalni razvoj, 2012a). Za vlasnike MSP i preduzetnike u Srbiji su subvencije za otvaranje novih radnih mesta, nakon subvencija za unapređenje poslovanja, najpotrebniji vid državne pomoći (ibid). Pretpostavku o dominantnom uticaju državnih finansijskih podsticaja na rast i razvoj sektora MSP i preduzetnika i, posledično, na rast zaposlenosti u ovom sektoru, potvrđuju i ranija istraživanja autora (Stefanovic, Djukic-Ivanovic, Jankovic-Milic, 2013). Pri tome, ta istraživanja su pokazala da su subvencije države za samozapošljavanje (posebno one koje daje Nacionalna služba za zapošljavanje) od najvećeg značaja za kreiranje novih radnih mesta i, samim tim, rast zaposlenosti. S druge strane, značajno smanjenje podsticaja iz programa start-up kredita Fonda za razvoj Republike Srbije tokom 2011, praćeno povećanjem stope mortaliteta mikro preduzeća i preduzetničkih radnji, potvrđuje značaj finansijske podrške države za rast i razvoj ovog sektora u Srbiji, pa ih je potrebno obezbediti u mnogo većem obimu, kako na nacionalnom, tako i na lokalnom nivou.

Prema *Kok et al.* (2011) u Srbiji je 13% MSP i preduzetnika koristilo neki vid državne podrške zapošljavanju. Na značaj državne podrške za očuvanje radnih mesta u periodu krize ukazuje činjenica da je u svim članicama EU27 tokom perioda krize razvijen sistem državnih programa zaštite zaposlenosti (ibid.). Zanimljiv primer mere pomoći očuvanju zaposlenosti je primer holandske državne podrške koji podrazumeva subvencionisanje zarada zaposlenih u preduzećima koja su suočena sa privremenim padom tražnje (ibid.). Uslov za korišćenje ove pomoći jeste da se za zaposlene za vreme za koje se ne angažuju na poslu (zbog smanjenja poslovne aktivnosti izazvane privremenim padom tražnje) organizuju programi obuke i usavršavanja. U Srbiji se najveći deo ovih mera, što je u skladu sa izraženim potrebama, odnosi na subvencionisanje generisanja novih radnih mesta uopšte, kao i za obezbeđenje novih radnih mesta za teže zapošljiva lica i, posebno, za osetljive kategorije nezaposlenih lica – za osobe sa invaliditetom, pripadnike romske etničke zajednice, starije i mlađe nezaposlene (Nacionalna agencija za regionalni razvoj, 2012b; Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike, 2013).

Zaključak

Jedna od posledica aktuelne krize u Republici Srbiji jeste i povećanje nezaposlenosti. U periodu 2008-2012. Godina, stopa nezaposlenosti u zemlji konstantno raste, beležeći svoj maksimum u poslednjoj godini analiziranog perioda. Kao i na nivou EU27, smanjenje zaposlenosti u Srbiji je izraženije u sektoru malih i srednjih preduzeća u odnosu na velika preduzeća. Kretanje zaposlenosti u ovom sektoru u periodu 2009-2011. godina uticalo je na to da, nakon perioda doprinosa rastu neto zaposlenosti, MSP postanu sektor smanjenja neto zaposlenosti. Šest od deset ugašenih radnih mesta u Srbiji se odnosi na radna mesta u MSP. Smanjenje broja zaposlenih je naročito izraženo u srednjim preduzećima, dok mikro preduzeća procentualno beleže najmanje smanjenje, a u 2011. godini čak i povećanje zaposlenosti.

Pored zaposlenosti, efekti krize koja je započela 2008. godine vidljivi su i u domenu kretanja vrednosti pokazatelja efikasnosti poslovanja i nivoa investicione aktivnosti malih i srednjih preduzeća. U poslednjoj godini analiziranog perioda (2011) vrednost svih praćenih indikatora efikasnosti (promet, bruto dodata vrednost, profit) je bila manja u odnosu na period pre krize. Takođe, u odnosu na velika preduzeća, ovakva negativna dinamika je u malim i srednjim preduzećima izraženija. Kao što se i moglo očekivati, tokom krize i naglašenih problema likvidnosti došlo je do opadanja nivoa investicionih aktivnosti malih i srednjih preduzeća. Takođe, zabeleženo je smanjenje učešća ulaganja u opremu i građevinske radove. Ove kvalitativne promene u tehničkoj strukturi investicija mogu imati i veći dugoročni negativni efekat na konkurentnost ovih preduzeća. S obzirom na to da su podaci o indikatorima efikasnost i investicijama bili dostupni za različite vremenske serije, nije bilo moguće da se na bazi metoda statističke analize, postavi model i izmeri intenzitet i smer delovanja ovih ograničavajućih faktora na zaposlenost u sektoru MSP u Srbiji u vreme krize. To je svojevrsno ograničenje ovog istraživanja, Stoga, to ostaje kao zadatak za neka buduća istraživanja autora.

Kriza je na poslovanje i zaposlenost u MSP u najvećoj meri uticala putem smanjenja domaće tražnje. Takođe, primetan je rastući negativni uticaj kretanja deviznog kursa. Tokom kriznog perioda najznačajniji problemi u poslovanju ovih preduzeća su isti, uz blaga pomeranja u strukturi problema – evidentno je smanjenje intenziteta značaja neadekvatnog pristupa izvorima finansiranja, problema regulative i nedostatka ljudskog kapitala odgovarajućih kvalifikacija, i rast intenziteta značaja neusklađenosti poslovanja sa standardima kvaliteta, nedostatka informacija o tržištu i tehnologijama. Sudeći po subjektivnoj oceni vlasnika MSP i preduzetnika, u budućem periodu treba očekivati unapređenje stanja po pitanju zaposlenosti u ovom sektoru. Naime, najveći broj vlasnika MSP i preduzetnika u Srbiji ocenjuje da slabi uticaj krize, generalno, kao i njen direktan uticaj na zaposlenost.

U kriznom periodu, rastu očekivanja privrednih subjekata po pitanju doprinosa države prevazilaženju problema u poslovanju. Država se, naime, vidi kao izvor najvećeg broja problema, ali i kao subjekat sa značajnim potencijalom za afirmisanje zaposlenosti. Najveći broj vlasnika MSP i preduzetnika je zainteresovan za direktnu finansijsku državnu podršku zaposlenosti, dok se nefinansijski podsticaji i mere pomoći u manjoj meri identifikuju kao adekvatan vid podrške zaposlenosti. U skladu sa ovim očekivanjima i potrebama vlasnika MSP i preduzetnika, najveći deo državnih mera podrške sektoru MSP se odnosi na direktno finansijsko podsticanje, putem subvencija, generisanja novih radnih mesta uopšte, kao i novih radnih mesta za ugrožene grupe na tržištu rada.

Literatura

- Acs, Z. J., Morck, R., Shaver, M. and Yeung, B. (1997) "The Internationalization of Small and Medium-Sized Enterprises: A Policy Perspective", *Small Business Economics*, 9(1): 7-20.
- Acs, Z. J. and Audretsch, D. B. (1988) "Innovation in Large and Small Firms: An Empirical Analysis", *American Economic Review*, 78(4): 678-690.
- Audretsch, D. B., van der Horst, R., Kwaak, T. and Thurik, R. (2009) *First Section of the Annual Report on EU Small and Medium sized Enterprises*, Zoetermeer, The Netherlands: EIM Business&Policy Research.
- Cook, P. and Nixon, F. (2000) "Finance and small and medium-sized enterprise development", *Finance and Development Research Programme, Working Paper Series No 14*. University of Manchester.
- EUROSTAT (2009) "SMEs Were the Main Drivers of Economic Growth Between 2004 and 2006", *Industry, Trade and Services*, 71/2009.
- Fida, B. A. (2008) "Role of Small and Medium Enterprises (SMEs) in Economic Development", *Enterprise Development*, Free Online Library.
- Harvie, C. and Lee, B-C. (2002) "East Asian SMEs: Contemporary Issues and Developments – An Overview" In Harvie, C. and Lee, B-C. (eds.). *The Role of SMEs in National Economies in East Asia*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
- Kok, J., Vroonhof, P., Verhoeven, W., Timmermans, N., Kwaak, T., Snijders, J. and Festhof, F. (2011) *Do SMEs Create More and Better Jobs*, Zoetermeer, The Netherlands: EIM Business&Policy Research.
- Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, Nacionalna agencija za regionalni razvoj (2011) *Izveštaj o malim i srednjim preduzećima i preduzetništvu u 2010. godini*, Beograd.
- Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, Republički zavod za razvoj, Nacionalna agencija za regionalni razvoj (2010) *Izveštaj o malim i srednjim preduzećima i preduzetništvu u 2009. godini*, Beograd.
- Ministarstvo regionalnog razvoja i lokalne samouprave, Nacionalna agencija za regionalni razvoj (2012) *Izveštaj o malim i srednjim preduzećima i preduzetništvu u 2011. godini*, Beograd.
- Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike Republike Srbije (2013) *Nacionalni akcioni plan zapošljavanja za 2013. godinu*, Beograd.

- Nacionalna agencija za regionalni razvoj (2009) *Stanje, potrebe i problemi MSPP, 2009*, Beograd.
- _____ (2010) *Stanje, potrebe i problemi MSPP, 2010*, Beograd.
- _____ (2011) *Stanje, potrebe i problemi MSPP, 2011*, Beograd.
- _____ (2012a) *Stanje, potrebe i problemi MSPP, 2012*, Beograd.
- _____ (2012b) *Podrška za uspeh u 2012. godini – Mere podrške MSPP*, Beograd.
- Republički zavod za statistiku (2009a) *Anketa o radnoj snazi, 2008*, Beograd.
- _____ (2010a) *Anketa o radnoj snazi, 2009*, Beograd.
- _____ (2011a) *Anketa o radnoj snazi, 2010*, Beograd.
- _____ (2012a) *Anketa o radnoj snazi, 2011*, Beograd.
- _____ (2013a) *Anketa o radnoj snazi, 2012*. Beograd.
- _____ (2013b) "Bruto domaći proizvod Republike Srbije, 2008-2011, u stalnim cenama", *Saopštenje br. 078, god. LXIII*. Beograd.
- _____ (2009b) *Preduzeća u Republici Srbiji, prema veličini, 2008*, Beograd.
- _____ (2010b) *Preduzeća u Republici Srbiji, prema veličini, 2009*, Beograd.
- _____ (2011b) *Preduzeća u Republici Srbiji, prema veličini, 2010*, Beograd.
- _____ (2012b) *Preduzeća u Republici Srbiji, prema veličini, 2011*, Beograd.
- Stefanovic, S., Djukic-Ivanovic, M. and Jankovic-Milic, V. (2013) The Analysis of Key Challenges and Constraints to the Stability and Growth of an Entrepreneurial Sector in Serbia. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 15(3): 346-363.
- The European Commission, The Stability Pact for South Eastern Europe, The Investment Compact for South East Europe, OECD (2007) *Enterprise Policy Development in the Western Balkans – Report on the Implementation of the European Charter for Small Enterprises in the Western Balkans 2007*.

STUDY ON DYNAMICS AND CONSTRAINTS OF THE EMPLOYMENT IN THE SERBIAN SMES DURING A CRISIS

Abstract: Small and medium sized-enterprises (SMEs) are often seen as a sector important for job creation. About 2/3 of the overall employment is provided by this sector, both in the EU and in the Republic of Serbia. There is evidence that SMEs are responsible for the most part of the net employment growth. The SMEs sector in Serbia is identified as sector which can absorb a part of the unemployment generated by the large scale enterprises' (LSEs) restructuring and privatization. Today, the unemployment rate in Serbia is high above the average unemployment rate in the EU. The question is whether the SMEs sector can absorb that unemployment, or is this sector more influenced by the crisis, relative to the LSEs. The aim of this paper is to examine the employment contribution of the SMEs in the Republic of Serbia. Furthermore, the paper will deal with the impact of the crisis on the SMEs' employment, efficiency and their investment activities. The problems that are identified by SMEs, and that lead to rising unemployment in this sector over the past few years will be considered and analyzed.

Keywords: SMEs, employment, efficiency, investments, crisis